International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(2): 161-165
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 10-03-2026
Accepted: 03-04-2026
Publish : 06-04-2026

Ruchika Upadhyay
Research scholar,
Department of Vastu Shastra,
Shri Lal Bahadur Shastri National-Sanskrit University

Guide :
Dr. Yogendra Kumar Sharma
Assistant professor,
Department of Vastu Shastra,
Shri Lal Bahadur Shastri National-Sanskrit University

Correspondence:
Ruchika Upadhyay
Research scholar,
Department of Vastu Shastra,
Shri Lal Bahadur Shastri National-Sanskrit University

वास्तुशास्त्रानुसारेण चिकित्सालयेषु रुग्णानां कक्षादिविन्यासविचार:

Ruchika Upadhyay, Dr. Yogendra Sharma

मनुष्यदेहा: अस्मिन् ब्रह्माण्डे उपस्थितै: पञ्चमहाभूतै: निर्मिता: सन्ति येषां वयं परिचिता: अर्थात् पृथ्वी-जल-वायु-तेज-आकाश:। तथा एतैव पञ्चमहाभूता: मनुष्यस्य बाह्यपर्यावरणमपि निर्मायन्ति। परं विचारणीयविषय: अयं यत् बाह्यवातावरणं मनुष्यदेहोपरि आन्तरिक-पञ्चमहाभुतोपरि च किं प्रभावं दर्शयति।

बाह्यवातावरणं जनानां कृते कथं लाभकारक: कथं हानिकारक: भवति। एतेषां प्रश्नानामुत्तरार्थमेव प्राचीनसंस्कृतवाङ्मये बहव: ॠषय: मुनय: आचार्याश्च माध्यमेन कस्मिंश्चिद्रूपे स्वविचारान् प्रकटिकरणमभवत्। यदि स्वतन्त्ररूपेणास्मिन् शास्त्रविषये चिन्तयाम: तर्हि वास्तुशास्त्र इति कथ्यते। अर्थात् यस्मिन् शास्त्रे मानवनिवासार्थं सिद्धान्तनियमानामुल्लेखोऽस्ति तद्वास्तुशास्त्रम्।

वास्तुशब्दस्य निष्पत्ति: वस् निवासे धातोर्भवति यस्यार्थ: यत्र प्राणिनो वसन्ति तत्स्थानमेव वास्तु **"वसन्ति प्राणिनो यत्र"**। जीवनं सुखमयं शान्तिमयं च कर्तुं या: या: मूलभूतावश्यकता भवन्ति, तासु एका आवास-व्यवस्था अपि वर्तते। कोषग्रन्थेष्वपि वास्तुशब्दस्यार्थ: चयनिता भूमिरेव स्वीकृता।[1] अमरकोषग्रन्थेष्वपि वास्तुशब्दस्यार्थ: चयनिता भूमिरेव, अस्य पर्याय: वेश्मभू: इति स्वीकृता।[2] वस्तुत: न केवलं गृहमपि च दुर्ग-प्रासाद-भवन-मठ-क्षेत्र-वाटिका-सेतुबन्ध-देवालय-नगरम् एतत् सर्वं वास्तु एव निगद्यते।[3]

न केवलं भारतीयग्रन्थेष्वपि च पाश्चात्यग्रन्थेषु एतत् एव मन्यते। मोनीयर विलियम्स-महोदयेनोक्तम् “निवास तथा च भवन निर्माण हेतु यथोचित स्थानं वास्तु” इति।[4] विभिन्न कोषग्रन्थेष्वपि वास्तुपदस्यर्थ: वासयोग्यभूमि: इति कथितम्।[5]

वास्तुशास्त्रस्येतिहास: वैदिककालादेव अस्तित्वे आसीत्। प्राचीनकालादेव अथर्ववेदस्योपवेदरूपे वास्तुशास्त्रं स्थापत्यवेदनाम्ना विख्यातमस्ति। प्राचीनकाले भवनदुर्गाणाञ्चादीनां निर्माणमेव वास्तोरन्तर्गतं समाविष्ट:। अनन्तरेण गृहाणां विकासेन सह ग्राम-नगर-महानगरादीनां विकासः सञ्जात:। वास्तुशास्त्र तु एका कला अस्ति। शिल्पकलापि अस्यान्तर्गतैव समाविष्टास्ति। अस्मिन् शास्त्रे यदि विज्ञानमस्ति, तदा आध्यात्मपि विद्यते। चतुर्षु वेदेषु अनेकत्र वास्तुशास्त्रस्य आध्यात्मपि प्राप्यन्ते। ॠग्वेदस्यैकस्मिन् मन्त्रे ॠषि: वास्तोष्पति प्रार्थयति यदस्माकं द्विपदानां चतुष्पदानां कृते कल्याणकारोभव। तद्यथा-

ओउम् वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्त्स्वावेशोऽनमीवो भवा न:।
यत्त्वेमहे प्रतितन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥[6]

वस्तुत: भारतीयवास्तुविद्याया: उद्गम ॠक्संहितात: जात:। परञ्च अस्य विस्तृतं स्वरूपम् अथर्ववेदे निगदितं दरीदृश्यते। अथर्ववेदे गृहनिर्माणस्य **"उपमितां परिमितामिति"** शब्दस्य प्रयोग: वर्णित: दृश्यते।[7] अथर्ववेदस्य अन्यस्मिन् मन्त्रे गृहे अग्निस्थापनार्थ गृहं हविर्धानम्। पत्नीनां सदनं पत्नीगृहम्। अन्य सदस्यानां सदनम्। पुरुषाणां विदुषाञ्च स्थानम्। सभायाः स्थानं स्नान ध्यानादिगृहाणां निर्माणं करणीयम्।[8] एवं प्रकारेण भवने विद्यमानानां विभिन्नप्रकोष्ठानां विवरणं प्राप्यते। गृहनिर्माणाय शालायाः भूमिः शुद्धा भवेत्। सर्वरश्मिभिः प्रकाशिता भवेयुः। अहं भवता कल्याणाय विभिन्नां

प्रकोष्ठयुक्तां शालां निर्माय सुखेन वसामि। एषा विमानयुक्ताशाला सुखदायिनि भविष्यति।[9] वास्तुशास्त्रप्रमाणेन निर्मित गृहे ऊर्जायाः सततं प्रवाहः जायते। उत्तरध्रुवतः दक्षिणध्रुवोपरि ऊर्जा प्रवहति।[10] **(NORTHPOLE TO SOUTHPOLE)** वास्तुशास्त्रप्रमाणेन निर्मिते भवने उर्जायाः प्रभावात् शक्तेः सञ्चरणेन भयं नष्टये भवति मोद: च जायते।

1. ऋग्वेद-७।५४
2. उपमितां प्रतिमितमथो परिमितामुत। शालाया विश्ववाराया नद्धानि वि वृतामसि ।। अथर्ववेद. 1.3.1
3. हविर्धाममग्निशालं पत्नीनां सदनं सदः। सदो देवानामसि देवि शाले। अथर्ववेद. 9.37
4. अन्तराद्याञ्च पृथिवीं च यद् व्यचस्तेन शालां प्रतिगृहणामि न इमाम्। यदन्तरिक्ष रजसो विमाने तत्कृण्वेऽहमुदरं शेवधिभ्यः ।। तेन शालां प्रतिगृहणामि तस्मै ।। (तत्रैव 9.3.15)
5. गृहा मा विभीत मा वेषध्वम्। उर्ज विभ्रत एमसि। उर्ज विभ्रदवः सुमनाः सुमेधा ।। गृहाणैमि मनसा मोदमानः। (यजुर्वेद 30.41)

कस्यापि शास्त्रस्य कतिपय: सिद्धान्ता: भवन्ति येषामनुसारेण तत् शास्त्रमस्तित्वे भवति। एवमेव प्राचीनभारते प्राय: स्थापत्यकलाया: सिद्धान्ता: द्वे शैलीप्रसिद्धे आस्ताम्। एका नागरशैली अपरा च द्राविड़शैली। नागरशैली उत्तरभारतेन सह सम्बद्धा अस्या: प्रमुखाचार्या: शम्भु-गर्ग-अत्रि-वशिष्ठ-पाराशर-बृहद्रथ-विश्वकर्मा-वासुदेवादय: आसन्। द्राविड़शैली दक्षिणभारतेन सह सम्बद्धा: अस्या: प्रमुखाचार्या: ब्रह्मा-त्वष्टा-मय-मतङ्ग-भृगु-कश्यपादय: बभूव। मत्स्यपुराणानुसारं वास्तुशास्त्रस्य अष्टादशप्रवर्तकाचार्या: वर्तन्ते-

भृगुरत्रिवशिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा।
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्ष: पुरन्दर:॥
ब्रह्मा कुमारो नन्दीश: शौनकौ गर्ग एव च।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती॥[11]

अग्रेविकासपरम्परायां वास्तुशास्त्रमिदं त्रिषु भेदेषु विभक्तं जातम्। तद्यथा[12] –

१. धार्मिकवास्तु:
२. आवासीयवास्तु:
३. व्यावसायिकवास्तु:

वास्तुशास्त्रस्य प्रमुखा: प्रतिपाद्यविषया: आवासीय-व्यावसायिकभवन-देवालय-सरोवर-औद्योगिकक्षेत्रादीनां रचनासि-द्धान्त-प्रविधि-उपायादीनां प्रतिपादनं वर्तते स्म।[13] वर्तमानपरिप्रेक्ष्ये वास्तुशास्त्रं केवलम् आवासीयपरियोजनानां कृते शास्त्रोक्तं परामर्शं न यच्छति अपितु व्यापारिक-औद्योगिककेन्द्राणां निर्माणाय समुचितं परामर्शं विदधाति।[14] वर्तमानपरिप्रेक्ष्ये नगरेषु महानगरेषु च विपणि-महाविपणि-कार्यालय-चिकित्सालय-शिक्षणसन्स्थान-विश्रा-मालयैत्यादय: व्यापारिकवास्तु-शास्त्रान्तर्गतं परिगण्यते।

1. मत्स्यपूराण (२५२।२-४)
2. भारतीयवास्तुशास्त्रम्, प्रो०शुकदेवचतुर्वेदी, प्र०अ०, पृ०स० २८
3. भारतीयवास्तुशास्त्रम्, प्रो०वासुदेवशर्मा, पृ०सं० ९
4. व्यावसायिकवास्तुसार:, पृ०सं० २१

अत्रापि सर्वतोमहत्वपूर्णम् अस्ति चिकित्सालयेषु वास्तुशास्त्रं कथं कार्यं करोति। यतोहि मनुष्यस्य जीवनस्य प्रारम्भ: तत: एव भवति। अपि च यावद् जीवनं भवति तावद् पर्यन्तं यदा कदा चिकित्सालयस्य आवश्यकता भवति एव। चिकित्सालयेषु बहव: विभागा: भवन्ति ये मानवशरीरस्य विभिन्नाङ्गानुसारेण निर्मीयन्ते। यदा कदा रोगस्य निवृत्यार्थं रुग्णान् कृते आवश्यकतास्ति चिकित्सालये एव तेषां निवास: भवेत। एतदर्थं चिकित्सालयेषु कतिचन कक्षाणां निर्माण भवति। रुग्णाः शीघ्रमेव रोगमुक्ता: भवेत अस्य कृते वास्तुविद्जनाः वदन्ति यत् तेषां कृते प्रकोष्ठस्य व्यवस्था अपि वास्तुसम्मतः भवेत अनेन शीघ्रमेव रोगस्य उपचारः भविष्यति। अस्य कृते कतिचन्नियमा: सन्ति येषामनुपालनं वास्तुदृष्ट्या महत्वपूर्णं मन्यन्ते।

सामान्य कक्ष: (General ward)

रुग्णानां अल्पावधिकोपचार हेतो: सामान्यकक्षस्य स्थापना भवति। येषां रुग्णानां उपचारावधि दिनद्वयोः वा दिनत्रयणां भवति अत्र तेषां कृते स्थानं भवति। अस्मिन् प्रकोष्ठे बालकानां वृद्धानां वा प्रौढ़ानां कृते समान व्यवस्था वर्तते। स्त्रीणां कृते पृथक प्रकोष्ठस्य व्यवस्था वर्तते। अस्मिन् वार्डस्य कृते पूर्वदिशा सर्वसम्मता कथिता। यतोहि एतत् स्थानं प्रवेशद्वारस्य समीपे वर्तते। प्राकृतिक-ऊर्जायाः प्रवाह: अपि पूर्वदिशायां उत्तमः वर्तते अनेन रुग्णानां स्वस्थः शीघ्रमेव कुशल: जायते।[15] अत्रापि वातायननानां व्यवस्था उत्तमरीत्या भवेत। सूर्यस्य प्रकाश: यदि वातायनमाध्यामेन वा द्वारमाध्यमेन प्रकोष्ठस्य अन्ते प्रविशति तर्हि लाभदायक: भवति । रुग्णानां शयनस्य व्यवस्था अपि कथित दिशायां भवेत यथा शयनकाले रुग्णस्य शिर: दक्षिण वा पूर्व दिशायां भवेत।

क्षयरोग कक्ष: (TB WARD)

यथा आधुनिककाले दृष्यते यत चिकित्सालय: बहुतलभवन रूपेण दृष्यते। क्षयरोग विभागे हृदयरोग पीडिताः टी.बी पीडिताः कैन्सर पीडिता: जना: भवन्ति| पूर्व दिशाया: स्वामी सूर्यग्रह: भवति अपि च हृदयरोग क्षयरोगस्य कारक ग्रहः अपि सूर्यः एव।[16] सूर्यप्रकाशेन प्राप्त: अल्ट्रावायलेटकिरणैः मानवशरीरे रक्तसंचार: वर्धते। अनेन शीघ्रमेव रोगस्य उपचार सहायता भवति। आचार्य चरक एवं वैज्ञानिकानुसारेण क्षयरोगे रुग्णस्य शरीरे कफतत्त्वस्य प्रधानता वा

1. वास्तुचिन्तामणि पृ. स. 162
2. भारतीय ज्योतिष अ. 3 पृ. स. 229

वायुतत्वस्य अधिकता भवति।[17] अस्य कृते आवश्यकतास्ति औषध्या सह सूर्य-प्रकाशस्य। अतः क्षयरोगकक्षस्य कृते पूर्व दिशा एवं प्रशस्तः/ प्रशस्तितः।

तन्त्रिकातंत्र वर्ड:- Nervous Systems (Neurology)

चंद्रमाया: सम्बन्धः साक्षात् चित्तेन वर्तते, अतः चन्द्रः चित्तस्य कारकः अस्ति। चन्द्रः अन्य व्याधिः यथा अनिंद्रा कफ़ ऊर्जासार-जलोदर: मानसिकरोगाणां च कारक: अस्ति[18], अतः यदि मानसिकरोगकक्ष: वा तन्त्रिकातन्त्रकक्षः प्रकल्पितचिकित्सालयस्य चन्द्रस्थाने भविष्यति चेत् निश्चितेन रुग्णः लाभः प्राप्स्यते। अपि च चन्द्र: पश्चिमोत्तरदिशाया: स्वामी: अस्ति।[19] मानसिक रोगाणां सम्बन्धः साक्षात् बुद्धे: भवति अनेन प्राणिः प्रायः विक्षिप्त: जायते। रुग्णः कृते एतादृशः स्थानमावश्यकमस्ति यत्र सः शान्तिं अनुभवेत। अतः तत्रिकातन्त्रकक्षः उत्तर: वायव्य वा पश्चिमदिशायां भवेत, उत्तर: दिशा सर्वतोश्रेष्ठ: भवति। भारतदेशे चन्द्रमाया: शीतलताया: प्रभावः अधिकमोत्तरदिशायां दृश्यते। अत्रैव चुम्बकीयशक्ति: रुग्णस्य देहे तरङ्गसंचार: उत्तमतया दर्शयति। रुग्णस्य शिरः दक्षिणदिशायां तथा पादौ उत्तर: दिशायां भवेत, रुग्णस्य देहः स्वयमेव अयोमणि:(magnet) सदृशः कार्यं करोति। यत्र देहस्य सर्वतोमहत्त्वपूर्णं तथा च भारवाहक: भाग: शिरः उत्तरध्रुवस्य परिचारक: तस्य उत्तमतया सञ्चालनार्थं शिरः दक्षिणदिशायां तथा पादौ उत्तरदिशायां भवेत।[20]

<u>अस्थिरोग कक्षः</u> (Orthology)

अस्थिरोग: विटामिन डी इत्यस्य न्यूनता कारणेन भवति। चिकित्सकाः वदन्ति यत् विटामिन डी तत्त्वस्य मुख्यस्त्रोत: सुर्यप्रकाश: भवति। मानव शरीस्य अस्थिनां कारकग्रह: सूर्य: भवति। अस्मिन् रोगे शरीरे वाततत्व: अधिकः जायते अनेन पृष्ठपीडा, पादपीड़ा, मस्तिष्क पीड़ा एतत् सर्वं भवति अतः आवश्यकता अस्ति रुग्णानां कृते सम्यक्तया सूर्यस्य प्रकाश भवेत। सूर्यप्रकाशेण तेषां शरीरे ऊष्णता भविष्यति। रक्तसंचार: अपि उत्तमः भविष्यति यतोहि सूर्य: ऊष्णताया स्रोत: अस्ति। पूर्व वा आग्नेयकोण: सर्वसम्मत: दिशा अस्ति। अतः चिकित्सालयस्य पूर्वभागे वा अग्नेयकोणे अस्य कक्षस्य स्थानं भवेत।

1. चरक. 17/63-73

2. तनुवृत्ततनुर्बहुवातकफः प्राज्ञश्च शशी मृदुवाक् शुभदृक् । "राशी और ग्रह - बलाबल निर्धारक प्रमुख अवयव" पृ. स. 273

3. भारतीय ज्योतिष अ. 3 पृ. स. 230

4. अक्षयवास्तु पृ.स. 72

<u>चर्मरोगकक्षः</u> (skin disease)

चर्मरोगाः बहवः प्रकारकाः भवन्ति - कण्डूयः, पिण्डकाः, मसूरिका, रोमान्तिका, दद्रुः (दाद)। एतेषां रोगाणां कारकग्रहः भौमः भवति[21] अतः अस्य रोगस्य कक्षस्य स्थापना यदि भौमग्रहस्य स्थाने अर्थात् दक्षिणभागे भविष्यति चेत निश्चितः शीघ्रः लाभः भविष्यति।

<u>स्त्रीरोग वार्ड:-</u> (Gynaecology)

स्त्रीरुग्णानां कृते चिकित्सालये प्रखंडभागस्य निर्माणं करणीयम्। कदाचित् भवति यत् स्त्री पुरुषैः सह स्थातुं लज्जां अनुभूयन्ति। यदि चिकित्सालये कोडापे भागः भवेत यत्र केवलं नारीणामोपचार: भवेत तर्हि तासां कृते सहायता भविष्यति। शुक्रग्रह: स्त्रीणां कारकग्रहः भवति अपि शुक्रग्रह: वीर्यस्य कफजव्याधय: मूत्रकृच्छ्स्य गुप्तेन्द्रियस्य प्रमेहरोगस्य वीर्येण जनितरोगस्य कारकः अस्ति। अतः स्त्रीरोगकक्षस्य निर्माणं पूर्वदिशायां वा आग्नेयकोणे भवेत। एतेषां रोगाणामोपचारणार्थमपि चिकित्सक: परिचारिका च पूर्वाग्नेयोर्मध्ये तिष्ठेयु:। भवनस्य पूर्वभागे प्रथम वा द्वितीयावरणे (आन्तरिकभागे) महिलानाम् आवास: भवेत्। नैऋत्यदिशायां सूतिकागृहं शौचालयश्च भवेत्। महिलानाम् आवासव्यवस्था वायुत: सोमपदपर्यन्तं भवितुं शक्यते।[22]

<u>अग्निदग्ध-रुग्णानां कक्षः</u> (Burn patient)

अग्निदग्धजनानां कृते पृथक् प्रकोष्ठस्य निर्माणं भवति। वास्तुशास्त्रविदानुसारेण अग्निदग्धरुग्णानां कृते प्रकोष्ठस्य निर्माणं ईशानकोणे वा उत्तरदिशायां कर्तव्यम्।[23] ईशानकोणे जलतत्त्वस्य प्रधानता भवति। जलतत्त्व: शीतलतायाः परिचायक: अस्ति। जलस्य मूलगुण: शीतलता एव अतः अग्निदग्धरुग्णानां कृते ईशानकोणे प्रकोष्ठस्य निर्माणं भवेत यत्र दग्धशरीरे जलतत्वस्य शीतलताया: प्रभाव: शीघ्रलाभप्रदायकः भवेत्। उत्तरदिशायां सोमदेवताया:/ चन्द्रस्य स्थानमस्ति।[24] सोमदेवतापि शीतलतायाः प्रतीकः अस्ति। अत: सोमदेवता स्वशीतलतामध्यमेन अग्निदाहकजनान् स्कन्दोल:(शैत्यं) प्रददाति।

उत्तर

		<u>अग्निदग्ध-रुग्णानां कक्षः</u>
<u>तन्त्रिकातंत्र वर्ड:</u>		**<u>सामान्य कक्षः</u>** **<u>स्त्रीरोग कक्षः</u>** **<u>क्षयरोग कक्षः</u>**
<u>सुतिकागृहं</u>	**<u>चर्मरोगकक्षः</u>**	**<u>अस्थिरोग कक्षः</u>**

उपरोक्त सिद्धान्तानुसारेण चिकित्सालयनिर्माणं सर्वतो लाभ-प्रदायको भवति। चिकित्सालयेषु कक्षानां प्रकोष्ठानां च निर्माणं सुखसुविधा प्रदायको लाभकारकः भवति । प्रकोष्ठेषु गवाक्षानां निर्माणं उत्तरदिशायां वा पूर्वदिशायां सुखशान्तिश्च प्रदायको भवति । तत्र अग्निकोणे विद्युताधारित वस्तूनां यन्त्राणां च स्थानं भवेत्। शैयायाः व्यवस्था पूर्वे दक्षिणे च भवेत् । उत्तरे वा पश्चिमे अपि पर्यङ्कानां स्थिति: भवितुं शक्यते परञ्च शयनं सर्वदा पूर्वाभिमुखी वा उत्तराभिमुखी भवेत्। भवने बहवः प्रकोष्ठाः भवन्ति परञ्च तेषां निर्माणव्यावस्था सुखसुविधा दिग्बलं च अवधानेन नियमानुसारेण शुभं वर्तते । वास्तुशास्त्रप्रमाणेन निर्मिते भवने उर्जायाः प्रभावात् शक्तेः सञ्चारणेन भयं नष्ट: भवति मोद: च जायते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

क्र.सं.	ग्रन्थनाम	लेखकः/ संपादकः/ प्रकाशनम् / वर्षम्
01.	अद्भुतसागर	श्रीमद्बल्लालसेनदेवप्रणीत, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी,2006
02.	अग्निपुराणम्	गीताप्रेस गोरखपुर, संवत् 2070
03.	अर्थशास्त्रम्	लौगाक्षिभास्करविरचितः,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी,2002
04.	अर्थशास्त्र	चाणक्य, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी,2006
05.	अपराजितपृच्छा	भुवनदेवाचार्य, परिमल पब्लिकेशन, दिल्ली – 2011
06.	अथर्ववेदसंहिता	सायणाचार्य, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी,संवत् 2045
07.	अर्वाचीनज्योतिर्विज्ञानम्	रमानाथसहायः, संपूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, 1964
08.	अष्टाध्यायी	पाणिनी, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, 2003
09.	कादम्बिनी	म.म.मधुसूदनओझा, श्रीमधुसूदन वैदिक विज्ञान प्रकाशक,जयपुर , सं.1999
10.	ज्योतिर्विज्ञानम्	अर्कसोमयाजिना श्रीधूलिपालेन विरचितम् वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः शकाब्दः 1886
11.	ज्योतिर्विदाभरणम्	श्रीकालिदासप्रणीतं,प्रो.रामचन्द्रपाण्डेय, मोतीलालबनारसीदास,दिल्ली, 2011
12.	तैत्तिरीयोपनिषद्	गीताप्रेस गोरखपुर संवत्-2068
13.	दुर्गासप्तशती	गीताप्रेस, गोरखपुर,2001
14.	नारदपुराणम्	गीताप्रेस, गोरखपुर,1995
15.	नारदसंहिता	देवर्षिनारदमहामुनिप्रणीता, चौखम्बासंस्कृतभवन, वाराणसी,संवत् 2065
16.	पञ्चभूत-विज्ञानम्	उपेन्द्रनाथदासः, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी – 1962
17.	बृहत्संहिता	वराहमिहिर विरचित, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, 2009
18.	बृहत्संहिता(खण्डः1-2)	आचार्य वराहमिहिर, व्याख्या - नागेन्द्रपाण्डेयः, संपूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी 2002
19.	बृहत्संहिता	वराहमिहिरविरचित, भट्टोत्पलटीकासहिता, व्याख्याकारः अच्युतानन्द झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1917
20.	ब्रह्मपुराणम्	महर्षिवेदव्यास,हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग, सन् 1993
21.	भद्रबाहुसंहिता	डॉ.नेमिचन्द्र ज्योतिषाचार्यः , भारतीयज्ञानपीठ,2009
22.	भविष्यपुराणम्	महर्षिवेदव्यासः,खेमराजकृष्णदास अकादमी, मुम्बई , 1967
23.	भुवनकोशविमर्शः	प्रो. डी.पी.त्रिपाठीजी, अमर ग्रन्थ पब्लिकेशन, नई दिल्ली, सन् 2004
24.	मत्स्यपुराणम्	गीताप्रेस, गोरखपुर, संवत् 2067
25.	महाभारतम्	महर्षिवेदव्यासः गीताप्रेस गोरखपुर, सन् 1957
26.	मार्कण्डेयपुराणम्	गीताप्रेस, गोरखपुर, संवत् 2064
27.	मुहूर्तचिन्तामणिः	दैवज्ञरामाचार्यविरचिता, मोतीलाल बनारसीदास ,वाराणसी सन् 2008
28.	मुहूर्तचिन्तामणिः	श्रीरामदैवज्ञः, व्याख्याकारः श्री विन्ध्येश्वरी प्रसाद द्विवेदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 1990
29.	वसिष्ठसंहिता	ब्रह्मर्षि वृद्धवशिष्ठविरचिता, चौखम्बा संस्कृतभवन, वाराणसी, संवत् 2065
30.	वायुपुराणम्	वेदव्यासः, नाग पब्लिशर्स, देहली, 1999
31.	वाराही संहिता	बलदेवप्रसादमिश्रः, खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन, मुम्बई, सन् 1987
32.	विष्णुपुराणम्	वेदव्यासः , गीताप्रेस, गोरखपुर , 1961
33.	विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्	नाग, पब्लिशर्स, देहली, 1994
34.	वास्तुमण्डनम्	सूत्रधारमण्डनम् चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी – 2009
35.	श्रीमद्भागवतपुराणम्	श्रीवेदव्यासः, गीताप्रेस, गोरखपुर, संवत् 2059
36.	श्रीमद्वाल्मीकीरामायणम्	गीताप्रेस, गोरखपुर, संवत् 2065
37.	समराङ्गणसूत्रधारः	भोजदेवः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज – 2011
38.	संग्रहशिरोमणिः	कमलाकान्तशुक्ल, संपूर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी , सन् 1994
39.	सांख्यकारिका	चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी सन् 2001
40.	सिद्धान्तशिरोमणिः	श्रीमद्भास्कराचार्यविरचितः, व्याख्या- पं. केदारदत्तजोशी, मोतीलालबनारसीदासः, देहली, 2010
41.	सूर्यसिद्धान्तः	आर्षः , चौखम्बा संस्कृत भवन , वाराणसी , 2006
	शोधपत्रिका	
42	मार्तण्डपंचांगम्	आचार्यप्रियव्रतशर्मा, रूचिकापब्लिकेशन्स।
43	शोधप्रभा	श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, नव देहली।
44	रचनाविमर्शः	हंशाप्रकाशनम्, जयपुरनगरम्।
45	भारती	बी-15 भारती भवन , न्यू कॉलोनी जयपुरम्।
46	विज्ञान प्रगति	सूचना निदेशालय , नई दिल्ली।
47	सरस्वती सुषमा	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
48	आन्वीक्षिकी	उत्तराखण्डसंस्कृतसंस्थानम्, उत्तराखण्डम्।
49	वास्तुशास्त्रविमर्श	श्रीलालबहादुरशास्त्रराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम् , नव देहली
50	संस्कृत-हिन्दी कोश	आप्टे, वामश शिवराम, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली,१९६१

पादटिप्पन्यः-

1. गृहकरणयोग्यभूमिः- शब्दरत्नावली
2. वेश्मभूर्वास्तुस्त्रियाम् - अ॰को॰, काण्ड-2, पुरवर्ग, 19
3. "गृह क्षेत्रमारामः सेतुबन्धस्तटाकमाधारो वा वास्तुः " - अर्थशास्त्र.3|8|61|2
4. "the appropriate site or foundation of a house, building or dwelling place"
5. "the site of habitation or to dwell"- शब्दसागरः
6. ऋग्वेद-७।५४
7. उपमितां प्रतिमितमथो परिमितामुत। शालाया विश्ववाराया नद्धानि वि वृतामसि ।। अथर्ववेद. 1.3.1
8. हविर्धाममग्निशालं पत्नीनां सदनं सदः। सदो देवानामसि देवि शाले। अथर्ववेद. 9.37
9. अन्तराद्याञ्च पृथिवीं च यद् व्यचस्तेन शालां प्रतिगृह्णामि न इमाम्। यदन्तरिक्ष रजसो विमाने तत्कृण्वेऽहमुदरं शेवधिभ्यः ।। तेन शालां प्रतिगृह्णामि तस्मै ।। (तत्रैव 9.3.15)
10. गृहा मा विभीत मा वेषध्वम्। उर्ज विभ्रत एमसि। उर्ज विभ्रदवः सुमनाः सुमेधा ।। गृहाणैमि मनसा मोदमानः। (यजुर्वेद 30.41)
11. मत्स्यपुराण (२५२।२-४)
12. भारतीयवास्तुशास्त्रम्, प्रो॰शुकदेवचतुर्वेदी, प्र॰अ॰, पृ॰स॰ २८
13. भारतीयवास्तुशास्त्रम्, प्रो॰वासुदेवशर्मा, पृ॰सं॰ ९
14. व्यावसायिकवास्तुसारः, पृ॰सं॰ २१
15. वास्तुचिन्तामणि पृ. स. 162
16. भारतीय ज्योतिष अ. 3 पृ. स. 229
17. चरक. 17/63-73
18. तनुवृत्ततनुर्बहुवातकफः प्राज्ञश्च शशी मृदुवाक् शुभदृक् । "राशी और ग्रह - बलाबल निर्धारक प्रमुख अवयव" पृ. स. 273
19. भारतीय ज्योतिष अ. 3 पृ. स. 230
20. अक्षयवास्तु पृ.स. 72
21. क्रूरदृक् तरुणमूर्तिरदारः पैत्तिकः सुचपलः कृशमध्यः। । "राशी और ग्रह - बलाबल निर्धारक प्रमुख अवयव" पृ. स. 273
22. प्रथमावरणे द्वितीयके वा परभागे सदनं तु योषिताम् । निर्ऋतौ सूतिगृहं च वर्चसः पवनादीन्दुषु वाङ्गणागृहम् ॥ मयमतम् 26.214
23. वास्तुशास्त्र एवं दोषनिवारण, पृ. स. 20
24. तत्रैव पृ. स. 22